

**DRUKARZ HRYŃ IWANOWICZ, MALARZ, GRAWER,
TWÓRCA CYRYLICKIEJ KURSOWY***

Wstęp

Postać Hrynia (Grzegorza) Iwanowicza jest mało znana w literaturze naukowej¹. Imię grawera wielokrotnie było wspomniane w kontekście omawiania działalności drukarni wileńskiej braci Mamoniczów, ostrogskiej i lwowskiej oraz przy prezentacji typograficznych dokonań Iwana Fedorowa i Piotra Tymofiejewicza Mścislawca². Badaczom najczęściej Hryń Iwanowicz, człowiek o awanturnych skłonnościach, kojarzył się z drukarzem Iwanem Fedorowem. Niektórzy historycy, zapewne nie bez podstaw, nazywali go malarzem³. W historiografii poświęconej oficynom wydawniczym funkcjonuje

* Artykuł jest poprawionym przedrukiem książki Antoniego Mironowicza: *Hryń Iwanowicz nieznany malarz, grawer i drukarz*, Libra sc: Białystok 2016.

¹ Hryń Iwanowicz występował w XVI i XVII-wiecznych dokumentach jako Hrin, Hrinko, Chrin, Chren, Chryn.

² S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, „Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, seria I, t. XI, 1886, s. 1–43; С. Л. Пташицкий, *Иван Федоров. Издания Острожской Библии в связи с новыми данными о последних годах его жизни*, „Печатное искусство”, 1903, июль-август, s. 291–307; F. Bostel, *Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie*, „Pamiętnik Literacki”, z. II, 1902, s. 294–303; T. Iljaszewicz, *Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie, 1575–1622*, Wilno 1938; В. Ф. Шматаў, *Беларуская кніжная гравіюра XVI–XVIII ст.*, Мінск 1984; П. Березов, *Первопечатник Иван Федоров*, Москва 1952; *Cyrilské tisky. Výstava z fondů Státní knihovny ČSR pořádaná k 400. výročí úmrtí Ivana Fjodorova*. Praha, SK ČSR, listopad 1982, Praha 1982; Е. Л. Немировский, *Иван Федоров*, Москва 1985; idem, *Иван Федоров в Белоруссии*, Москва 1979; idem, *Жизнь и деятельность первопечатника Ивана Федорова в свете новейших исследований (К 400-летию со дня кончины)*, „Книга. Исследования и материалы”, вып. 47; idem, *Начало славянского книгопечатания*, Москва 1971; idem, *Начало книгопечатания на Украине. Иван Фёдоров*, Москва 1974; *400-летию со дня смерти Ивана Федорова*, отв. ред. Е. Л. Немировский, Москва 1987; Е. И. Кацпжак, *Первопечатник Иван Федоров*, Москва 1964; Z. Sokół, *Iwan Fedorow*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny”, z. II, Rzeszów 1968; С. Брага, *Петр Мсьціславец ды Иван Масквіцін*, „Записы”. Byelorussian Institute of Arts and Sciences, vol. 14, New York 1976, s. 59–66; А. С. Зернова, *Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец*, [в:] *Книга. Исследования и материалы*, Москва 1964, сб. 11, s. 77–111; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, opr. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski, t. 3, z. 5, Wielkie Księstwo Litewskie, Warszawa 1959; H. Kapelusiówna, *Wczesne druki cyrylickie w świetle najnowszych badań*, „Przegląd Biblioteczny”, R. XXIV, 1956; H. Szejkowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku*, Wrocław 1983; *400 лет русского книгопечатания*, т. I, *Русское книгопечатание до 1917 года: 1564–1917*, Москва 1964; M. Gębarowicz, *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki*, „Roczniki Biblioteczne”, XIII, 1969, z. 1–2 (cz. I), s. 5–95, z. 3–4, (cz. II), s. 393–481; A. Mironowicz, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XIX, Warszawa 1990, s. 245–264; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2004.

³ J. Tomalska, *W poszukiwaniu najstarszych ikon prawosławia polskiego*. Czyże, „Studia Podlaskie”, t. XXIII, Białystok 2015, s. 15.

on jako twórca nowych czcionek cyrylickich i form drukarskich, rysownik inicjałów i ornamentów typograficznych. Do tej pory nie powstała żadna praca o Hryniu Iwanowiczu. Jak napisała Antonina Zernowa, Hryń Iwanowicz, podobnie jak Piotr Mścislawiec, pozostawał „w cieniu” wielkiej gwiazdy – Iwana Fedorowa⁴.

Hryń Iwanowicz pochodził z Zabłudowa na Podlasiu⁵. Nie mamy spisów mieszkańców miasta Zabłudowa z tego okresu, które pozwoliłyby na określenie, z jakiej rodziny wywodził się przyszły grawer. Wiemy jedynie, że Hryń znajdował się pod opieką Nestora, protopopa zabłudowskiego, któremu Iwan Fedorow pożyczył przed 1572 rokiem 15 kop groszy⁶. Utalentowany młodzieniec wkrótce po przybyciu Fedorowa do Zabłudowa został przez Nestora oddelegowany do pracy w organizowanej tam drukarni.

Zabłudów

Drukarnia zabłudowska była tematem wielu opracowań, aczkolwiek poza artykułem Witolda Tumasza nie doczekała się osobnego monograficznego omówienia⁷. Początek działalności drukarskiej Iwana Fedorowa i Piotra Mścislawca na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego zwykło się łączyć z Grzegorzem Chodkiewiczem⁸, opiekunem prawosławia w połowie XVI wieku. Drugi chlebodawca drukarzy, książę Konstanty Ostrogski⁹, stał się w II połowie XVI stulecia głównym mecenasem i obrońcą Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej. Obydwóm przypisuje się rolę inicjatorską przy powstaniu drukarni we własnych rezydencjach. Znaczna część badaczy nie widziała w tych działaniach dalekosiężnych celów kulturalnych. Uważali je za przypadkowe i podjęte bez większego przekonania¹⁰. Nie można tego poglądu podzielić zarówno w odniesieniu do pierwszego, jak i do drugiego mecenasa. Cała działalność księcia Ostrogskiego miała na celu poprawę wewnętrznej sytuacji Cerkwi prawosławnej. Grzegorz Chodkiewicz za wierną służbę królowi w 1566 roku został hetmanem wielkim litewskim, a później kasztelanem trockim i wojewodą kijowskim¹¹. Jako wielki hetman litewski brał czynny udział w życiu politycznym i stał się jednym z oponentów unii z Koroną¹². Sytuacja

⁴ A. C. Зернова, op. cit., s. 78. Jedyną próbę przybliżenia postaci Hrynia Iwanowicza podjął blisko pół wieku temu M. Batwinnik. Jego artykuł postawił wiele pytań, ale nie dał na żadne z nich odpowiedzi, por. М. Бацвінник, *Друкар з Гродзенічыны*, „Беларусь”, 1968, nr. 1, s. 26.

⁵ F. Bostla, *Z dziejów malarstwa lwowskiego*, „Sprawozdania Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce”, t. V, Kraków 1896, s. 158.

⁶ Syn Fedorowa, Iwan Iwanowicz Drukarewicz, 3 lutego 1584 r. domagał się zwrotu od protopopa Nestora 15 kop groszy, por. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie, f. 9, op. 1, nr 46, k. 672–673; S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku...*, Dodatek nr 25.

⁷ В. Тумаш, *Гэтман Рыгор Хадкевіч і ягонае выдавецтва*, „Запісы”. Byelorussian Institute of Arts and Sciences, vol. 14, New York 1976, s. 3–42.

⁸ Hrehory Aleksandrowicz Chodkiewicz, podkomorzy litewski (1544–1559), wojewoda witebski (1544–1559), kasztelan trocki (1559–1563), kasztelan wileński (1564–1572), hetman wielki litewski (1566–1572).

⁹ Konstanty Wasyl Ostrogski (1526–168) – książę, ruski magnat, starosta włodzimierski, wojewoda kijowski (1559–1608), marszałek ziemski wołyński.

¹⁰ M. Gębarowicz, op. cit., s. 394.

¹¹ *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, Warszawa 1937, s. 359; L. Radziwińska, *Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego”, 1929, s. 109–132; S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. I, Warszawa 1876, s. 207–209.

¹² *Polski Słownik Biograficzny*, t. III, s. 358.

ta nie pozostała bez wpływu na losy założonej w jego podlaskiej rezydencji oficyny wydawniczej.

Grzegorz Chodkiewicz był człowiekiem światłym i o szerokich horyzontach myślowych, o czym świadczy między innymi tekst epitafium w monasterze supraskim, rodzinnej fundacji Chodkiewiczów. Nekrolog wymieniał jego zasługi:

Ten Boga miłujący Pan wiele dobrego uczynił, a naprzód Drukarnie Słowiańskiego Języka w Zabłudowie nie miałym kosztem wystawił. W monasteru zaś samym tutejszym przez różne pisarze księgami skarbnice nappełnił. Czego wszystkiego i po te czasy ksiąg używane jest pewnym świadectwem. Niemniej i fundusze jego świątobliwe cerkwi i kościołowi świętemu w Zabłudowiu otworzone i na piśmie pisane uprzywilejowane oświadczają¹³.

Prawdziwość tych informacji potwierdzają inne źródła.

Grzegorz Chodkiewicz otrzymał staranne wykształcenie, utrzymywał szerokie kontakty z ludźmi kultury. Bliskie związki łączyły go z doktorem prawa, jednym z redaktorów II Statutu Litewskiego 1566 roku, Augustynem Rotundusem Milewskim. Drugi wybitny dziejopisarz Litwy, Włoch, Aleksander Gwagnini w swojej pracy *Sarmatiae Europaeae Descriptio* opublikował po łacinie artykuły Grzegorza Chodkiewicza o wojskowym statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁴. Zasługi Chodkiewicza na tym polu były powszechnie znane. Magnat opracował sieć fortyfikacji wzdłuż wschodniej granicy Rzeczypospolitej. Wychowawcą jego dzieci był wileński poeta, kalwin, Jan Radwan Litwin. Kiedy Grzegorz Chodkiewicz został kasztelanem wileńskim, mianował Radwana swoim sekretarzem w Wilnie¹⁵. Innym dowodem troski magnata o rozwój życia kulturalnego było zatrudnienie wybitnego humanisty, Jana Myliususa z Libenrothen w Turynii, jako nauczyciela jego synów, Andrzeja i Aleksandra. Chodkiewiczowie byli adresatami specjalnych epigramów Myliususa w wydanym w 1568 roku zbiorze wierszy *Poemata*¹⁶. Zasługi Grzegorza Chodkiewicza na polu polityki i kultury były wysoko cenione przez współczesnych. Maciej Strykowski, który sam przebywał na jego dworze, poświęcił hetmanowi Wielkiego Księstwa Litewskiego epitafium¹⁷.

Jako ktitor monasteru supraskiego Chodkiewicz przyczynił się do skompletowania bogatej biblioteki klasztornej, liczącej w 1557 roku ponad 200 ksiąg¹⁸. Hojny magnat

¹³ „Opisanie spoczywających ciał w Supraślu Jaśnie Wielmożnych Ich mości P. P. Chodkiewiczów...”, [w:] S. K. Kossakowski, *Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich*, t. III, Dopelnienia i sprostowania, Warszawa 1872, s. V; M. Gębarowicz, op. cit., s. 396.

¹⁴ В. Тумаш, op. cit., s. 5.

¹⁵ *Articuli Constitutionum Bellicarum Magni Ducatus Lituaniae ... Illustr. Domino Gregorio Chodkiewiczio ... Alexander Gwagnini. Sarmatiae Europaeae descriptio*, Cracovia 1576.

¹⁶ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1935, s. 391; M. Gębarowicz, op. cit., s. 397.

¹⁷ Matys Strykowiuz, *Napis na grobie Jaśnie Wielmożnego Pana Grehora Chodkiewicza Pana Wileńskiego, najwyższego Hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego, etc. etc. Goniec Cnothy*, W Krakowie 1574; Przedruk: M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszytskiej Rusi*, t. II, Warszawa 1846, s. 558–561.

¹⁸ Ф. Н. Добрянский, *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских*, Вильна 1882, s. XXVII–XXXIII; М. Грушевський, *Історія України – Руси*, т. VI, Київ-Львів 1907, s. 338–341; А. И. Рогов, *Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами*, [в:] *Славяне в эпоху феодализма*, Москва 1978, s. 324–330; С. Ю. Темчин, *Сколько книг было в Супрасльском Благовещенском монастыре в 1532 году*, „Здабыткі”, вып. 12, Мінск 2010, s. 68–75; idem, *Рукописи Кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532–1557 гг.)*, „Кныготыра”, т. LIV, Vilnius

pokrył koszty wystroju cerkwi Zwiastowania NMP, gdzie umieszczony został portret freskowy jego ojca Aleksandra, jako opiekuna i fundatora monasteru¹⁹. Zabłudów, rodziną rezydencję, podniósł Chodkiewicz w 1553 roku do rangi miasta, a w 1563 roku ufundował cerkiew Zaśnięcia NMP i kościół św. Piotra i Pawła. W dokumencie regulującym uposażenie duchowieństwa obu wyznań postanowił, ażeby duchownym był „człowiek biegły w piśmie i oddany cerkwi” oraz takim też powinien być „mistrz przy kościele rzymskim”. W funduszowym zapisie ustanowił szkoły przy obu świątyniach, nadając ich nauczycielom prawo pobierania 50 kop z dziesięcin oraz ufundował szpital przy świątyni prawosławnej²⁰.

Badacze nie są zgodni co do przyczyn założenia drukarni w Zabłudowie. Mieczysław Gębarowicz upatrywał je w stanie duchowej desperacji magnata spowodowanej dolegliwościami podeszłego wieku, kłopotami materialnymi, brakiem uznania za poniesione ofiary w jego służbie u króla. To wszystko spowodowało zajęcie się sytuacją we własnych dobrach. Badacz uważał poczynania hetmana, a zwłaszcza sfinansowanie

2010, s. 173–180; E. Laucevičius, *XV–XVIII a. knygu įrašimai Lietuvos bibliotekose*, Vilnius 1976; H. A. Морозова, С. Ю. Темчин, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.)*, [w:] *Z dziejów monasteru supraskiego*, Supraśl – Białystok 2005, s. 117–140; idem, *Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.): новые данные*, [w:] *Современные проблемы археографии: сборник статей по материалам конференции проходившей в Библиотеке РАН, 25–27 мая 2010 г.*, Санкт-Петербург 2011, s. 131–137; Ю. А. Лабынцев, *Православная Академия Ходкевичей и ее издания*, Минск 1996, s. 151–158; Л. Л. Щавиская, *Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.*, Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря, Минск 1998; Л. Л. Щавиская, Ю. А. Лабынцев, *Литература белорусов Польши XV–XIX вв.*, Минск 2003; A. Mironowicz, *Biblioteka monasteru supraskiego w XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 36, Białystok 2011, s. 5–23; A. Мiронoвич, *Библиотека Супрасльскаго монастыря в XVI веке*, [w:] *Претокриване: Супрасльски сборник – старобългарски паметник от X век*, ред. А. Милтенова, София 2012, s. 309–329; *Rekopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych*, pod red. A. Mironowicz, Białystok 2014.

¹⁹ Николай (Далматов), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, Санкт-Петербург 1892; Модест (Стрельбицкий), *Супрасльский Благовещенский монастырь*, „Вестник Западной России. Историко-литературный журнал”, г. V, кн. 2, т. I, отд. 2, Вильно 1867; И. И. Иодковский, *Церкви, приспособленные к обороне в Литве и Литовской Руси*, „Древности”, т. VI, Москва 1915; М. С. Кацэр, *Белорусская архитектура*, Минск 1969; W. Kochanowski, *Pobazyliński zespół architektoniczny w Supraślu*, „Rocznik Białostocki”, nr 4, Białystok 1963; Z. Lebedzińska, *Freski w Supraślu. Katalog wystawowy*, Kraków 1968; A. Mironowicz, *Supraśl jako ośrodek kulturalno-religijny w XVI wieku*, Leiman 1984; idem, *Największa fundacja Aleksandra Chodkiewicza. Spór o charakter fundacji*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, ред. J. Urwanowicz, Białystok 2003; idem, *O początkach monasteru supraskiego i jego fundatorach*, Supraśl 2013; M. Morelowski, *Zarys syntetyczny sztuki wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwinq*, Wilno 1939; С. Петковић, *Нектарие Србин, сликар XV в.*, „Зборник за ликовне уметности”, nr. VIII, Нови Сад 1972; П. П. Покрышкин, *Благовещенская церковь в Супрасльском монастыре*, [w:] *Сборник археографических статей поднесенный графу А. А. Бобринскому*, Санкт-Петербург 1911; А. И. Рогов, *Фрески Супрасля*, [w:] *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI–XVII вв.*, Москва 1980; A. Siemaszko, *Malowidła ścienne cerkwi Zwiastowania w Supraślu. Rekonstrukcja programu ikonograficznego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki”, z. 21, Kraków 1996; St. Stawicki, *Czy Nektarij autor „Typika” był autorem malowideł supraskich?*, „Biuletyn Historii Sztuki”, Warszawa 1972, R. XXXIV, nr 1; S. Szymański, *Freski w Supraślu. Próba rekonstruowania genealogii*, „Rocznik Białostocki”, t. XI, 1972; A. Szyzko-Bogusz, *Warowne zabytki architektury kościelnej w Polsce i na Litwie*, [w:] *Sprawozdanie Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, t. IX, z. 3–4, Kraków 1914.

²⁰ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, (dalej: АСД), т. XI, Вильно 1870, s. 161; *Акты, издаваемые комиссией, высочайше учрежденною для разбора древних актов в Вильне*, (dalej: АВАК), т. I, Вильно 1865, s. 100; АВАК, т. XI, Вильно 1882, s. 36–38; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 97.

powstania drukarni ruskiej, za przejaw antyunijnej opozycji magnatów litewsko-ruskich²¹. Rzeczywiście Chodkiewicz był przeciwnikiem unii politycznej, ale nie jej zagorzałym opozycjonistą. Jego opozycja wynikała z głębokiego przywiązania do wiary prawosławnej. Niewątpliwie fakt zawarcia unii lubelskiej wpłynął przygnębiająco na stan duchowy i tak już schorowanego hetmana. Motywów założenia drukarni w Zabłudowie należy upatrywać w kwestiach religijno-prestizżowych. Niektórzy badacze odrzucają te motywy i uważają powstanie drukarni jako przedsięwzięcie komercyjne, prestiżowe, przypadkowe²². Znaczna część rosyjskiej literatury widziała w poczynaniach Chodkiewicza przykład walki o cele narodowe i religijne społeczności ruskiej²³. Jeszcze inni badacze podkreślali aspekty polityczne i ekonomiczne²⁴. Na typowo religijne motywy zwracał uwagę Witold Tumas²⁵. Grzegorz Chodkiewicz wychowany przez wielkich propagatorów prawosławia – Aleksandra Chodkiewicza i księżnę Wasylisę, córkę Fiodora Jarosławowicza, ks. Holszańskiego – kultywował prawosławne tradycje swego rodu. Nie ulega wątpliwości, że to sprawy wyznaniowe zdecydowały o uruchomieniu drukarni w rezydencji Grzegorza Chodkiewicza.

Już na początku lat sześćdziesiątych XVI wieku Grzegorz Chodkiewicz zorganizował wyprawę Izajasza Kamięszczanina po księgi liturgiczne do stolicy państwa Iwana Groźnego. Izajasz to protegowany Ostafiego Wołowicza, pisarza kasztelanii wileńskiej, kiedy kasztelanię tę posiadał Grzegorz Chodkiewicz. Miał sprowadzić z Moskwy druki słowiańskie, by je rozpowszechnić na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Idea stworzenia drukarni ruskiej w dobrach Chodkiewicza została poparta przez koła prawosławne, kiedy większa część magnatów ruskich przeszła na kalwinizm bądź przyjęła wyznanie rzymskokatolickie²⁶.

Nie w pełni zrozumiałe są poszukiwania tekstów religijnych za granicą, kiedy monaster supraski posiadał w swojej bibliotece trzy pełne teksty Ewangelii. W spisie ksiąg klasztornych z 1557 roku znajdowały się „господара пана его милости славное памяти Евангелие, коим его милость дароваль нынешній митрополит и оправив сребром с позолотою, положил есми оное Евангелие на престоле великое церкви у место Жабинских двух, што митрополит невинне отнял”²⁷. Do tych manuskryptów sięgnęli dwaj drukarze Fedorow i Mścisławiec siedem lat później. Szukanie ksiąg liturgicznych za granicą było wynikiem dążeń magnata do wydania Ewangelii w języku ruskim. Poszukiwano również „wzoru” tekstu Biblii w drukowanej postaci, a takiego w Wielkim Księstwie Litewskim w języku ruskim nie było. Biblia Franciszka Skoryny była niekompletna i może dlatego inicjator drukarni nie mógł z niej korzystać, choć znajdowała się ona w bibliotece monasteru²⁸.

²¹ M. Gębarowicz, op. cit., s. 398.

²² M. B. Topolska, *Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553–1660*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XXI, 1976, s. 149–154; M. Gębarowicz, op. cit., s. 394.

²³ П. Березов, *Первопечатник Иван Федоров*, Москва 1952, s. 148–149.

²⁴ E. Л. Немировский, *Иван Федоров и Петр Тимофеев Мстиславец в Белоруссии*, [в:] 450 год беларускага кнігадрукавання, Мінск 1968, s. 153.

²⁵ В. Тумаш, op. cit., s. 11–17

²⁶ В. Тумаш, op. cit., s. 11.

²⁷ АСД, т. IX, Вильно 1870, s. 53–54; *Rękopisy supraskie w zbiorach krajowych i obcych...*, s. 51–54.

²⁸ Ю. А. Лабынцев, *Православная Академия Ходкевичей и ее издания*, Минск 1996, s. 151–158; idem, *Издания Франциска Скорины и других славянских первопечатников в библиотеке Супрасльскаго монастыря*,

W Moskwie podczas misji Izajasza Kamińskiego Iwan Fedorow i Piotr Mściśławiec dowiedzieli się o staraniach Chodkiewicza²⁹. Zapotrzebowanie na druki liturgiczne zarówno w Księstwie Moskiewskim, jak i w Wielkim Księstwie Litewskim, było duże. Nic też dziwnego, że kiedy obaj drukarze po wydaniu w Moskwie *Апостола* (1564) i *Часослова* (1565) musieli uciekać na Litwę, to tam znalazło się kilku protektorów. O przyczynach wyjazdu z Moskwy napisał Iwan Fedorow w przedmowie do lwowskiego wydania *Апостола* z 1574 roku³⁰.

Drukarze przybyli do Zabłudowa, rodzinnej rezydencji kasztelana wileńskiego Grzegorza Chodkiewicza, w 1566 roku³¹. Fedorow wspominał we wstępie do lwowskiego *Апостола* o okolicznościach ich przybycia do rezydencji Chodkiewiczów na zaproszenie wielu dygnitarzy świeckich i duchownych³². Obaj drukarze zawiązali swą spółkę na terenie Moskwy. Iwan Fedorow, diakon górujący nad Piotrem Mściśławcem ogładą intelektualną, chętnie przystał na współpracę z drukarzem posiadającym bogate doświadczenia techniczne³³. Zmiana ról i zależności między nimi nastąpiła dopiero na ziemiach litewskich, na których drukarze znaleźli swoje schronienie. Mściśławiec stał się na Litwie przewodnikiem swego współpartnera.

Sprowadzenie drukarzy do Zabłudowa zmniejszyło koszty uruchomienia drukarni. Drukarnia w Wilnie byłaby wielkim obciążeniem i nie nadawałaby należytej rangi rezydencji hetmana. Nie byłoby również takiego wsparcia, jakie dawał drukarzom monaster supraski ze swymi bogatymi zbiorami i kontaktami z czołowymi ośrodkami prawosławnymi. Według Tumasza nie było też problemów technicznych, gdyż urządzenia drukarskie zostały przywiezione przez przybyszów z Moskwy³⁴. Potrzebni byli drukarzom jedynie pomocnicy, w tym grawerzy, oprawiacze ksiąg i rzeźbiarze. Nic też dziwnego, że kiedy drukarze spotkali utalentowanego Hrynia Iwanowicza, przyjęli go do swego grona na pomocnika. Według Wiktora Szmatowa, Hryń pracował w drukarni zabłudowskiej od początku jej działalności³⁵.

[в:] *Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве*, Мінск 1979, s. 181–188.

²⁹ В. Тумаш, op. cit., s. 14.

³⁰ Przedruk przedmowy Iwana Fedorowa do lwowskiego wydania *Апостола* w: *У истоков русского книгопечатания*, Москва 1959, s. 238; S. Ptaszycki, *Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie*, „Pamiętnik Literacki”, t. I, 1902, s. 294–303.

³¹ Przedruk przedmowy do ewangeliarza 1569 r.: *У истоков русского книгопечатания...*, s. 225–230.

³² Ibidem, s. 238: „Kiedyśmy stamtąd przyszli tutaj, to z łaski Syna Bożego Jezusa Chrystusa, który będzie sądził świat sprawiedliwie, przyjął nas miłościwie szlachetny władca Zygmunt August, król polski, wielki książę litewski, ruski, pruski, żmudzki i mazowiecki i innych ze wszystkimi panami swojej rady. A w ten czas wielmożny pan Hryhory Chodkiewicz, najwyższy hetman Wielkiego Księstwa Litewskiego, starosta grodzieński i mohylowski, usilnie uprosiwszy króla, przyjął nas miłosiernie pod swoją opiekę, zaspokajał nas niemały czas i zaopatrywał we wszystko, czego potrzeba do życia. I mało mu było, że nam w taki sposób zapewnił byt, podarował mi jeszcze wieść, aby mnie dostatecznie zabezpieczyć”. Dziś kolonia Drukowszczyzna koło Zabłudowa, por. M. Gębarowicz, op. cit., s. 431.

³³ А. С. Зернова, op. cit., s. 77–111.

³⁴ В. Тумаш, op. cit., s. 17.

³⁵ В. Ф. Шмагаў, *Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII ст. ...*, s. 78. Z kolei M. Batwinnik uważał, że Hryń Iwanowicz podjął pracę u Fedorowa dopiero po wyjeździe Piotra Mściśławca do Wilna. M. Бацвіннік, *Друкар з Гродзенічыны*, „Беларусь”, 1968, nr. 1, s. 26.

Wiele informacji na temat powstania drukarni zawiera przedmowa do *Ewangelii pouczającej* (*Евангелие учительное*) wydanej 17 marca 1569 roku³⁶. Ewangeliarz miał się stać orężem walki z ruchem kalwińskim, pozyskiwać z powrotem do prawosławia osoby hołdujące nowinkom religijnym. Ewangelia

jest potrzebna dla wszystkich, osobliwie w okresie zamętu w całym świecie, gdy wielu chrześcijan zachwiało się w wierze pod wpływem rozlicznych nowych nauk, a przesadnie chlubiąc się swoim rozumem, oddaliło się od ogólnej wspólnoty wierzących. Niech że choć czytając tę księgę poprawią się i wrócą na drogę prawdy³⁷.

Wyznania reformowane czyniły ogromne wyrwy wśród wyznawców Kościoła prawosławnego, posługiwały się bowiem najnowocześniejszymi formami głoszenia prawd swojej wiary: drukami, mnogością i różnorodnością ich pozycji, wprowadzeniem komentarzy do tekstów biblijnych. Kościół katolicki w Rzeczypospolitej w końcu lat sześćdziesiątych XVI wieku dopiero przygotowywał się do odzyskiwania swoich wpływów i walki z ruchem reformacyjnym. Kontreformacja nie stanowiła jeszcze takiego zagrożenia dla Cerkwi prawosławnej, jakie stwarzał rozwój protestantyzmu na Litwie. Ruch reformacyjny zwracał się po raz pierwszy do wiernych w ich języku. Nic też dziwnego, że wydawca *Ewangelii pouczającej* brał i ten aspekt pod uwagę, organizując drukarnię. W końcowej partii przedmowy Grzegorz Chodkiewicz pisze:

Myslałem początkowo o tym, aby tę księgę przełożyć na język prosty, aby była zrozumiała dla prostych ludzi i bardzo się o to starałem. I poradzili mi ludzie mądrzy, którzy znajdują się na takich księgach, że przy przekładaniu dawnych wyrażen na nowe było niemało pomyłek, jak się to widzi w księgach z nowymi tłumaczeniami. Dlatego też kazałem wydrukować tak, jak została napisana w dawnych czasach, gdyż jest ona dostępna każdemu, zrozumieć ją nietrudno, a czytanie jej jest korzystne³⁸.

³⁶ Historiografia nie jest zgodna co do autorstwa przedmowy. Większość badaczy uważała za autora samego hetmana, choć styl języka wskazuje na to, iż twórcą bądź współautorem była osoba duchowna lub obeznana z Pismem Świętym. Według Gębarowicza mógł to być jeden z zakonników supraskich. M. Gębarowicz, op. cit., s. 403. Inni wskazują na Iwana Fedorowa, co jednak stawiało w sprzeczności tekst przedmowy z poglądami ortodoksyjnego drukarza. Por. A. A. Сидоров, *Узловые проблемы и нерешенные вопросы в истории русского книгопечатания*, [w:] „Книга. Исследования и материалы”, сб. 9, Москва 1964, s. 31. Autor przedmowy musiał znać doskonale Pismo Święte, albowiem przedmowa zawierała wiele cytatów z Biblii. Nie można przez to wykluczyć współautorstwa Grzegorza Chodkiewicza. Tekst tej partii przedmowy jest bardzo podobny pod względem użytych tam sformułowań i doboru wyjątków z Biblii ze wstępem wydanej przez Franciszka Skorynę *Книги Царств*. Por. Przedmowa Franciszka Skoryny do *Книги Царств* wydanej w Pradze w 1518 roku. Przedruk w: Скарына Франциск, *Прадмовы і пасляслоўі*, Мінск 1969, s. 37–38; Ф. Скарына, *Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія*, Мінск 1990; В. Тумаш, op. cit., s. 20–21. Księga ta znajdowała się w zbiorach biblioteki supraskiej. Ю. А. Лабынцев, *Издания Франциска Скорины и других славянских первопечатников в библиотеке Супрасльского монастыря*, [w:] *Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве*, Москва 1979, s. 181–188. W. Tumasz uważał, że u studiującego druki Skoryny Chodkiewicza zrodziła się myśl druku *Ewangelii* przełożonej na „prostą mowę”. В. Тумаш, op. cit., s. 23.

³⁷ *У истоков русского книгопечатания...*, przedruk przedmowy, s. 226.

³⁸ В. Тумаш, op. cit., s. 22–23; *У истоков русского книгопечатания...*, s. 229–230; П. Строев, *Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и Российских*, Санкт-Петербург 1929, s. 592; А. Міронавіч, *Евангелізацыя „простай мовы” w XVI wieku*, [w:] *Язык нашей молитвы: давней і дзiсь*, „Latopisy Akademii Supraskiej”, vol. III, red. U. Pawluczuk, Białystok 2012, s. 9–18.

Ta część przedmowy jest aluzją do działalności drukarskiej Szymona Budnego, który swoimi książkami w „prostym języku” odciągał ludzi od wiary prawosławnej³⁹. Jak z powyższego tekstu wynika, w pierwszych zamierzeniach zabłudowska oficyna wydawnicza miała wydawać książki w języku zrozumiałym dla wszystkich, ale obawa przed popełnieniem błędów, które mogły powstać w nowych przekładach tekstów kanonicznych, zmieniła pierwotny zamiar. Przedmowa nie określa, jacy to „ludzie mudri” odwiedli hetmana od zamiaru przekładu Ewangelii na „prostą mowę”. Należy sądzić, że były to osoby stanu duchownego, albowiem to oni najmocniej występowali przeciw tłumaczeniom ksiąg religijnych na języki narodowe. Oponentem tłumaczenia ksiąg z języka cerkiewnosłowiańskiego na ruski był zapewne Iwan Fedorow, który aż tak dobrze nie znał języka ruskiego używanego na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tych „ludzi mudrych” należy upatrywać wśród dysydentów prawosławnych z o. Artemiuszem i kniazem Andrzejem Kurbskim na czele, lub pośród mnichów zgromadzenia supraskiego⁴⁰.

Równie nieprzypadkowy był wybór pierwszego druku zabłudowskiego – *Ewangelii pouczającej* – księgi „każdemu dostępnej, dla zrozumienia łatwej i dla czytania korzystnej”. Ewangeliarz stanowił zbiór religijnych nauk pomocniczych do poznania tekstów biblijnych. Były to dzieła homiletyczne, zaczerpnięte z greckiego pierwowzoru stanowiącego antologię kazań patriarchów Konstantynopola na temat Ewangelii niedzielnych. Zbiór ten, przetłumaczony na język słowiański w połowie XIV i na początku XV wieku w Bułgarii stał się jednym z najpopularniejszych podręczników teologii praktycznej w cerkwiach prawosławnych. Zabłudowskie wydawnictwo miało być wykładnią nauki Chrystusa, więc zostało podane w formie niezmienionej, w wersji starosłowiańskiej, nie przetłumaczonej na języki żywe. Ewangelia zabłudowska była przeznaczona wszystkim „ludziom chrześcijańskim zakonu naszego greckiego”. Cała powyższa koncepcja była zgodna z poglądami ówczesnych działaczy prawosławnych. Ortodoksyjna część społeczności prawosławnej, odrzucając języki żywe, głosiła, że forma i treść są ze sobą najściślej związane i dlatego nie mogą podlegać żadnym zmianom⁴¹. To właśnie głosiciele takich poglądów Grzegorz Chodkiewicz nazywa „ludźmi mądrymi i doświadczonymi”, którzy odradzili mu przekład księgi na język „ludzi prostych”⁴².

³⁹ Szymon Budny wydał w 1562 roku *Katichisis*, to jest „Nauka starodawna Chryścianskaja od swiatoho Pisma dla prostych, ludiej jazyka ruskaho w pytaniach, o otkazach sobrana”, która była wykładnią propagandy protestanckiej. Szerzej por. H. Merczyng, *Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych*, Kraków 1913; PSB, t. III, s. 96–99.

⁴⁰ W monasterze supraskim powstało wiele utworów polemicznych, por. H. I. Petrow, *Супрасльскій монастирь как защитник православия в XVI и в начале XVII века*, „Виленский календарь на 1896 год”, Вильно 1895, s. 164–179; A. Mironowicz, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Търновска Книжовна Школа”, Търново и идеята за Християнския Универсализъм XII–XV век, т. IX, Велико Търново 2011, s. 692–704; idem, *Związki literackie Kijowa z monasterem supraskim w XVI wieku*, „Slavia Orientalis”, t. XXXVIII, nr 3–4, 1989, s. 537–542; idem, *Związki monasteru supraskiego ze Świętą Górą Athos w XVI wieku*, [w:] *Święta Góra Athos w kulturze Europy. Europa w kulturze Athosu*, red. M. Kuczyńska, Gniezno 2009, s. 122–134.

⁴¹ M. Gębarowicz, op. cit., s. 417.

⁴² *У истоков русского книгопечатания...*, s. 229–230; *Cyrilské tisky...*, s. 30–31; A. Mironowicz, *Ewangelizacja „prostą mową” w XVI wieku...*, s. 9–18.

Działalność zabłudowskiej typografii nie trwała długo (od 3 lipca 1568 roku do 23 marca 1570 roku). 17 marca 1569 roku ukazał się pierwszy druk *Евангелие учительное* przygotowany przez Iwana Fedorowa i Piotra Mścisławca. Nie wiadomo bliżej, z jakich powodów zaraz potem Mścisławiec opuścił Zabłudów i udał się do Wilna. Drukarz zabrał ze sobą drzeworyty i czcionki drukarni zabłudowskiej⁴³. Zapewne otworzyły mu się nowe perspektywy u braci Mamoniczów, wobec drugorzędnej roli, jaką pełnił u boku Fedorowa. Druga wydana w Zabłudowie księga, *Псалтырь с Часословом*, przygotowana została przez samego moskiewskiego drukarza i jego pomocnika, Hrynia Iwanowicza. Wydanie to nie zapowiadało końca działalności wydawniczej typografii, szczególnie że w przedmowie do niej Chodkiewicz raz jeszcze zapewniał, iż nie będzie szczędził sił i środków na wydawanie ksiąg liturgicznych⁴⁴. Hryń Iwanowicz, według wielu badaczy, wykonał herb Chodkiewiczów z „Pogonią”. Grafika ta wyraźnie odróżnia się od herbu z *Еwangelii pouczającej*. „Pogoń” Hrynia jest bardziej delikatna, aczkolwiek chaotyczna, albowiem nóż, którym posługiwał się grawer, czynił uskoki, nie trzymał się linii. Oprócz herbu Chodkiewiczów zabłudowianin wykonał grawiurę w drzewie „Car Dawid”, która różniła się w stylu od zastawek Iwana Fedorowa konturem linearnym, grafiką i sposobem wyrzeźbienia⁴⁵. W ten sposób Hryń Iwanowicz opracował w Zabłudowie nowe ważne komponenty sztuki ozdobnej: figurowy fronty-spis, heraldyczną grawiurę jako osobną, samodzielną ozdobę, rozwijając ornamentykę drukarską. Tam też został stworzony nowy druk, który z pewnymi modyfikacjami był szeroko wykorzystywany w białoruskich księgach cyrylickich⁴⁶.

Motywy zamknięcia drukami Fedorow tłumaczył częściowo we wstępie do lwowskiego wydania *Аpostола (Аpostола)*⁴⁷. Choroba Chodkiewicza, skłoniła go po dwóch latach do zaniechania działalności wydawniczej, tym bardziej że przestały równocześnie oddziaływać bodźce zewnętrzne. Dwa konkurencyjne przedsięwzięcia drukarskie znikły ze sceny – Mikołaj Radziwiłł Sierotka przeniósł swoją drukarnię z Brześcia do Wilna, Jan Kiszka zaś z Węgrowska do Łoska. Wydawnictwo, które powstało m. in. z inicjatywy hetmana i funkcjonowało dzięki jego „pracy i nakładowi”, upadło wobec podeszłego wieku Chodkiewicza. Wkrótce też po wyjeździe Fedorowa zmarł jego chlebobdawca, 1572 rok⁴⁸.

Chodkiewicz wynagrodził Iwana Fedorowa dzierżawą i przekazaniem mu na własność urzędzeń drukarskich, które pozwoliły mu założyć typografię we Lwowie. Wobec braku nadziei na kontynuowanie działalności wydawniczej w Zabłudowie drukarz moskiewski opuścił w 1572 roku rezydencję swego mecenasa. Obok starości i choroby

⁴³ Ю. П. Тумялис, *Из литовской федоровианы*, [в:] *Федоровские чтения 1980*, Москва 1984, s. 16; Т. Пјазевич, *Друкарня дому Мамонічэў у Вільні, 1575–1622*, Вільно 1938, s. 38.

⁴⁴ *У истоков русского книгопечатания...*, s. 230; И. Каратаев, *Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, т. I, Санкт-Петербург 1883, s. 170; В. Тумаш, *op. cit.*, s. 29; П. Строев, *Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и Российских...*, s. 592.

⁴⁵ В. Ф. Шматаў, *Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII ст.*..., s. 78; А. С. Зернова, *Начало книгопечатания в Москве и на Украине*, Москва 1970, s. 51.

⁴⁶ В. Ф. Шматаў, *op. cit.*, s. 79.

⁴⁷ *У истоков русского книгопечатания...*, s. 239.

⁴⁸ Б. В. Сапунов, *Первопечатник Иван Федоров как писатель*, „Труды отдела древнерусской литературы”, т. XIV, Москва-Ленинград 1958, s. 270; Е. Л. Немировский, *Иван Федоров*, Москва 1985, s. 153.

Grzegorza Chodkiewicza na wyjazd Fedorowa wpłynęła epidemia, która rozpowszechniła się na zachodnich terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego. W wyniku „morowe go powietrza” w 1572 roku wymarła niemal cała wspólnota monasteru supraskiego⁴⁹.

Zabłudowska oficyna wydawnicza nie była dziełem przypadku. Okres, w którym powstała, był burzliwy w Cerkwi prawosławnej. Reformacyjne dążenia części społeczności, zaciekawionej nowinkami religijnymi, ścierały się z tradycyjnym charakterem Kościoła. Rzecznikiem reformacji był Szymon Budny, ortodoksyjnego prawosławia bronił m. in. o. Artemiusz. Obaj znakomicie przygotowali grunt do założenia drukarni, stali się nauczycielami duchowymi wielu działaczy religijnych. Walka o „rząd dusz” toczyła się na płaszczyźnie religijnej, jedynej wówczas w ogóle uznawanej formie ideologii⁵⁰. Cerkiew wschodnia zdawała sobie sprawę ze słabości intelektualnej swego kleru, nie czuła się na siłach prowadzić ostrej polemiki z katolicyzmem i protestantyzmem, zajęła więc pozycję obronną. Sztuka drukarska miała w założeniach teologów Cerkwi pomóc w upowszechnianiu tekstów liturgicznych i kanonicznych duchem odpowiadających prawosławiu.

Jednymi z pierwszych protagonistów tego ruchu stali się w sposób mniej lub bardziej świadomy dwaj zabłudowscy drukarze. Z ich postawy widać, jak entuzjazm dla sztuki drukarskiej podniesiony został do rangi ofiarności. Zarówno jeden, jak i drugi nie traktował drukarstwa jako źródła dochodu, czego wymownym przykładem była odmowa dzierżawy ziemi przez Fedorowa. Jakkolwiek rola obu drukarzy przy powstaniu zabłudowskiej typografii była znacząca, to jej inspiratorem i głównym mecenasem drukarzy był Grzegorz Chodkiewicz. Przy zabłudowskiej oficynie wydawniczej uczył się i doskonalił Hryń Iwanowicz. Spod jego ręki wyszły nowe czcionki cyryliczne do drukarni we Lwowie, w Ostrogu na Wołyniu i drukarni domu Mamoniczów w Wilnie.

Lwów, Ostróg i Wilno

Pobył Hrynia Iwanowicza w Zabłudowie trwał do 1572 roku, kiedy wraz z Iwanem Fedorowem udał się do Lwowa. Iwan Ohijenko uważał, że Hryń Iwanowicz pozostał w Zabłudowie dłużej, albowiem był zbyt młody na wyjazd do Lwowa. Pogląd ten autor opierał na fakcie, że jeszcze w 1578 roku Hryń Iwanowicz był określany słowem „adolescens”, które odnosi się do młodzieńca. Ohijenko zwrócił uwagę, że w 1583 roku Fedorow wybaczył Hryniowi niewłaściwe postępowanie „jako młodemu człowiekowi”⁵¹. Takie określenie nie może jednak dać odpowiedzi na pytanie, kiedy Hryń Iwanowicz opuścił Zabłudów i udał się do Lwowa⁵². Bardziej prawdopodobne jest, że nastąpiło to w grudniu 1572 lub na początku 1573 roku. Młodzieniec z Zabłudowa uczestniczył bowiem wraz z Fedorowem w przygotowaniu i wydaniu lwowskiego *Апостола* już w 1574 roku⁵³. Istnieje też hipoteza, że jako człowiek zmarłego wskutek

⁴⁹ АСД, т. IX, s. 74.

⁵⁰ M. Gębarowicz, op. cit., s. 465.

⁵¹ І. Огієнко, *Історія українського друкарства*, т. I, Львів 1925, s. 61.

⁵² O pierwszej drukarni lwowskiej por. S. Ptaszycki, *Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie*, „Pamiętnik Literacki”, t. I, 1902, s. 294–303.

⁵³ В. Ф. Шматаў, *Беларуская кніжная графіка XVI–XVIII ст.*..., s. 78; С. Брага, op. cit., s. 63. Ważną rolę w powstaniu drukarstwa na Ukrainie odegrali synowie Grzegorza Chodkiewicza – Andrzej i Aleksander, którzy

epidemii hetmana Grzegorza Chodkiewicza znalazł się pod opieką wdowy po nim, księżnej Katarzyny Wiśniowieckiej, która miała swoje posiadłości nieopodal Ostroga. W jej dobrach, z dala od epidemii, miałyby Hryń pozostawać do 1578 roku⁵⁴. Według tej koncepcji dopiero w 1578 roku udał się do Lwowa i rozpoczął naukę u malarza Wawrzyńca Filipowicza Puchały (Lawryna Pilipowicza)⁵⁵. Uwzględniając fakt jego udziału w wydaniach ostrogskich okres edukacji Hrynia Iwanowicza należy odnieść na lata 1575–1577. Pod opieką rysownika i malarza młody Hryń był dwa lata, „nauczył się za kosztem, nakładem i pilnem staraniem jego malarstwa i na stali liter i inszych rzeczy rzezania, też i drukarstwa”. Pieniądze na kształcenie w cechu Wawrzyńca Filipowicza wyłożył drukarz Iwan Fedorow, który na naukę Hrynia poniósł „nie małe wydatki”⁵⁶. Wawrzyniec (Lawryn) Filipowicz był bliskim przyjacielem Iwana Fedorowa, dlatego drukarz powierzył mu swego wychowanka. Znamienne, że w dokumencie z 1583 roku napisano, że młody Hryń zdobył wykształcenie „przy panu Iwanu”. Taki zapis sugerował, że chodziło o wykształcenie zdobyte również we lwowskiej typografii. Wychoźca z Zabłudowa, jak się wydaje, łączył naukę u Wawrzyńca Filipowicza z pracą w drukarni Iwana Fedorowa.

Fedorow nie znał drzeworytu, grawiury czy giserstwa. Gdyby owe umiejętności posiadał, nie potrzebowałby Hrynia, którego musiał wynagradzać. Filipowicz był malarzem i sam pracował w drukarni. Czy był w stanie nauczyć Hrynia drzeworytu, grawiury czy giserstwa? Prawdopodobnie młody Hryń te umiejętności posiadał, a pracując w cechu malarskim Filipowicza jedynie je doskonalił. Nie znamy prac malarskich Hrynia Iwanowicza, dlatego trudno jest odpowiedzieć na pytanie, jakie umiejętności z tej dziedziny młody drukarz nabył w „szkole”. Prawdopodobnie wykonywał on podrzędne prace, chociaż poznał sztukę malarską, co pozwoliło mu udoskonalić opracowane przez niego grawiury i inne dekoracje książkowe. To, że Hryń Iwanowicz uczył się malarstwa

sfinansowali działalność Iwana Fedorowa we Lwowie. Otrzymany od Grzegorza Chodkiewicza sprzęt drukarski drukarz moskiewski wykorzystał do uruchomienia lwowskiej typografii. Nic też dziwnego, że w przedmowie do pierwszego druku lwowskiego wdzięczny drukarz zamieścił obszerny hymn pochwalny ku czci Grzegorza Chodkiewicza i jego synów. *У истоков русского книгопечатания*, s. 238. Jakkolwiek bracia Andrzej i Aleksander Chodkiewiczowie finansowali działalność Fedorowa we Lwowie, to żadnego wpływu na nią nie mieli. W Zabłudowie Grzegorz Chodkiewicz był nie tylko mecenasem drukarzy, ale i wydawcą w pełnym tego słowa rozumieniu. Finansowa pomoc synów hetmana przy druku *Anostola* w 1574 roku była dowodem przywiązania Chodkiewiczów do działalności edytorskiej. M. B. Topolska, *Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553–1660*, s. 149–150.

⁵⁴ I. Огієнко, *Історія українського друкарства*, т. I, Львов 1925, s. 61; С. Л. Пташицькій, *Іван Федоров, московській першопечатник. Пребывание его во Львові*, Львов 1884.

⁵⁵ Wawrzyniec Filipowicz (Lawryn Pilipowicz) – mieszczanin z przedmieścia Lwowa, należał do parafii św. Mikołaja. Filipowicz był członkiem bractwa św. Mikołaja i jego przedstawicielem w kontaktach ze lwowskim stauropigialnym bractwem Zaśnięcia NMP. W 1599 roku członkowie bractwa lwowskiego wybrali go posłańcem na sejm w sprawie obrony „wolności narodu ruskiego”. Filipowicz należał do cechu malarskiego, ale kiedy rzymskokatolicy jego członkowie usunęli go z cechu założył własny. Por. S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, s. 11–14. Dodatek № 13, 14, s. 30–33; С. Л. Пташицькій, *Іван Федоров. Издания Острожской Библии в связи с новыми данными о последних годах его жизни*, „Печатное искусство”, 1903, июль-август, s. 291–307; F. Bostla, *Z dziejów malarstwa lwowskiego*, № 12, 14, 15, 16, 19, 22; I. Огієнко, *Історія українського друкарства*..., т. I, s. 147–149, 155; M. Голубець, „Збірник Львівської Ставропігії”, т. I, Львів 1921, s. 311.

⁵⁶ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie, f. 52, op. 2, nr 18, s. 738; S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, Dodatek № 14, s. 33.

u Wawrzyńca Filipowicza potwierdził sam jego nauczyciel 19 marca 1582 roku, zeznając przed magistratem lwowskim⁵⁷. Z akt sądowych z 1583 wynika, że „będąc ten Hryn w opiece u pana Iwana drukarza nauczał się za kosztem i za nakładem, i za pilnem staraniem jego malarstwa, stolarstwa, forsznaiderstwa i na stali liter i inszych rzeczy rzezania też i drukarstwa”⁵⁸. Trudno zrozumieć, jak Hryń mógł tylu rzemiosł nauczyć się w tak krótkim czasie.

Sztukę drukarską młodzieniec poznał od Iwana Fedorowa jeszcze w Zabłudowie⁵⁹. Tam też poznał stolarstwo, które było niezbędne przy tworzeniu oficyny wydawniczej. Wszystkie urządzenia drukarskie były oparte na drewnianych konstrukcjach. Z drewnianych części składały się też niektóre maszyny drukarskie. Nie ulega wątpliwości, że Hryń Iwanowicz nauczył się u Wawrzyńca Filipowicza malarstwa i giserstwa, czyli odlewania stalowych liter. Wszystko to było potrzebne dobremu drukarzowi, nawet malarstwo. Iwan Fedorowicz nie traciłby pieniędzy na niepotrzebną edukację, gdyby nie służyła drukarskim celom. Praca Hrynia miała wymiar praktyczny, z tego powodu w dokumencie z 1583 roku wśród zdobytych przez niego umiejętności dopisano „też i drukarstwa”.

Dobrze zorganizowana oficyna wydawnicza potrzebowała pracowników wielu specjalności: drukarza, majstra, gisera (odlewnika liter), składacza, drzeworytnika, malarza, stolarza i kowala. Umiejętności te nabył Hryń Iwanowicz i sam mógł przygotować książkę do druku, określając się jednym słowem „drukarz”. Czy te wszystkie zdolności i umiejętności miał Iwan Fedorow? Zapewne nie, a do tego podeszły wiek wymusił na nim szukanie stałego, zdolnego pomocnika, który byłby w stanie wykonywać kilka różnych czynności przy wydawaniu książki. Taką osobą był dla niego najpierw Piotr Tymofiejewicz Mścislawiec, a później Hryń Iwanowicz.

Wszechstronnie wykształcony „Hryń malarz” udał się z Iwanem Fedorowem i jego synem Iwanem Iwanowiczem do Ostroga, gdzie książę Konstanty Ostrogski zorganizował drukarnię. Na służbie u księcia Iwan Fedorow przebywał od kwietnia 1575 roku. Do podjęcia służby zmusiła go sytuacja ekonomiczna po bankructwie drukarni lwowskiej. Moskiewski drukarz w imieniu księcia zarządzał majątkiem monasteru w Dermaniu do 1580 roku. Stamtąd finansował edukację Hrynia Iwanowicza w cechu Wawrzyńca Filipowicza.

Według Iwana Ohijenki, Hryń Iwanowicz przybył do Ostroga znacznie później, w końcu 1579 roku, kiedy drukarnia już funkcjonowała. Badacz zwrócił uwagę, że Hryń nie pracował nad edycją *Буквара*, wydanego na potrzeby szkół brackich⁶⁰. Pomocnika Iwana Fedorowa Ohijenko upatrywał w osobie Wawrzyńca Filipowicza⁶¹. Bez względu na to, kto wykonywał czcienie do pierwszego druku ostrogskiego, fakt ten nie miał wpływu na określenie daty przyjazdu Hrynia do rezydencji księcia Konstantego

⁵⁷ С. Л. Пташицкий, *Московский первопечатник, пребывание его во Львове 1573–1583, очерк по архивным материалам*, „Русская старина” 1884, т. XLI, март, s. 461–468; I. Огієнко, *op. cit.*, s. 149.

⁵⁸ S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, Dodatek № 14, s. 31; E. Л. Немировский, *Иван Федоров*, Москва 1985, s. 194.

⁵⁹ *Русское книгопечатание до 1917 года: 1564–1917*, Москва 1964, s. 46.

⁶⁰ И. И. Мыцко, *Острожка словяно-греко-латинско Академия (1576–1636)*, Київ 1990, s. 116–117.

⁶¹ I. Огієнко, *Історія українського друкарства...*, т. I, s. 42–46.

Ostrogskiego. Przybył on do Ostroga wraz z Iwanem Fedorowem w 1576 lub w 1577 roku i to on prawdopodobnie pomagał przy opracowaniu wszystkich wydanych tam druków. Hryń brał więc udział w przygotowaniu do wydania w Ostrogu *Буквара* już na wiosnę 1578 roku⁶². W przedmowie do niego czytamy:

умышленіем и промышленіем благочестиваго князя Константина Константиновича, княжати Острозскаго... Повелівшу ему устроити дом на діло книг печатных, к тому же еще дом и дітем к наученію, в своем отчизном и славном граде Острозі, еже есть лежащій в земли Волянштей. И избравши мужей в божественном писаніи искусных, в греческом языкѣ и в латинском, паче же и в руском. И приставѣ их дітищиюму училищу. И сея ради вины напечатана сія книжка, по греческѣи альфа-вита, а по рускѣи аз-буки перваго ради наученія детьскаго многотрѣшным Іоанном Федоровичем⁶³.

W latach 1577–1582 Iwan Fedorow wydał w Ostrogu kilka pozycji książkowych: *Буквар або Азбука* (zbornik cerkiewnosłowiańskich i greckich tekstów, wydany w 1578 r.); *Psalterz i Nowy Testament* (1580); *Сборник „Книжка собране вешей нужнійших”* zawierający wyjaśnienia do tekstu Nowego Testamentu (1580); *Chronologię* Andrzeja Rymszy (wydaną w 1581 r.) i *Biblię* wydaną dwukrotnie: 12 lipca 1580 i 12 sierpnia 1581 roku⁶⁴. W 1576 roku do rezydencji księcia Konstantego Ostrogskiego przyjechał też Herasym Smotrycki⁶⁵, który pracował nad uruchomieniem szkoły. Szkoła ta legła u fundamentów Akademii Ostrogskiej.

⁶² С. Брага, op. cit., s. 63; М. Бацвінник, op. cit., s. 26; А. А. Сидоров, *Древнерусская книжная гравюра*, Москва 1951, s. 113–115; А. П. Запаско, *Художественное наследие Ивана Федорова*, Львов 1974, s. 67; Е. Л. Немировский, *Иван Федоров...*, s. 169; Т. Кемпа, *Konstanty Wasyl Ostrogski, wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 107.

⁶³ Według М. Woźniaka *Буквар* został wydany 18 czerwca 1578 r. przy obecności Hrynia Iwanowicza. Por. М. Возняк, *Історія української літератури*, т. II, Львів 1921.

⁶⁴ Pełne wydanie *Biblii Ostrogskiej* (1581 r.) zostało poprzedzone wydaniem w 1580 roku *Nowego Testamentu z Psalterzem*. Okoliczności wydania *Biblii Ostrogskiej* zostały omówione m.in. w pracach: Я. Д. Исаевич, *Острожская Библия как памятник межславянских культурных связей*, „Федоровские чтения 1978”, Москва 1981, s. 34–46; R. Mathiesen, *The Making of the Ostrih Bible*, „Harvard Library Bulletin”, 29 (1981), s. 71–110; А. А. Алексеев, *Песнь песней в Острожской Библии*, Состав и источники текста А. А. Алексеев, „Федоровские чтения 1981”, Москва 1985, s. 116–124; М. Taube, Н. М. Olmsted, „*Povest’ o Esfiri: The Ostruh Bible and Maksim Grek’s Translation of the Book of Esther*”, „Harvard Ukrainian Studies”, 11(1/2) (1987), s. 100–117; Я. Д. Исаевич, *Літературна спадщина Івана Федорова*, Львів 1989, s. 128–140; *Острожская Библия. Сборник статей*, отв. ред. А. А. Алексеев, Москва 1990; Т. Кемпа, op. cit., s. 102–103; А. Mironowicz, *Wykładowcy Akademii Ostrogskiej na tle dziejów szkolnictwa prawosławnego w XVI – wiecznej Rzeczypospolitej*, [w:] *Akademia Zamojska i Akademia Ostrogska w perspektywie historyczno-kulturalnej*, red. H. Chałupczak, J. Misiągiewicz i E. Balashova, Zamość 2010, s. 205–223.

⁶⁵ Smotrycki (Smotrzycki) Daniłowicz Herasym (zm. 1594), podstarości kamieniecki, pierwszy rektor Akademii Ostrogskiej, obrońca prawosławia. Harasym był synem diaka Daniły, kopisty, cieszył się wśród współczesnych sławą uczonego. Do 1576 roku był podstarościm kamienieckim i pisarzem grodzkim. Następnie udał się na Wołyń, gdzie związał się z księciem Konstantym Wasylem Ostrogskim, wojewodą kijowskim, który mianował go swoim podskarbinem. W 1580 roku został pierwszym rektorem Akademii Ostrogskiej. Wraz z Iwanem Fedorowem kierowali pracami drukarni ostrogskiej. Smotrycki brał udział w przygotowaniu *Biblii Ostrogskiej*, odpowiadając za zgodność przekładu cerkiewnosłowiańskiego z teologią prawosławną. Był też autorem przedmowy oraz wieszowanego tekstu ku czci rodu Ostrogskich. W 1587 roku wyszło z ostrogskiej oficyny jego dzieło *Ключ царства небесного*, dedykowane synowi księcia Konstantego – Aleksandrowi Ostrogskiemu, polemizujące z Benedyktem Herbstem w związku z planowaną unią Kościoła prawosławnego z Kościołem katolickim. Smotrycki był ponadto autorem wielu innych utworów, o czym wspomina Z. Kopysteński w „Palinodii”. Por. *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes*, ed. A. G. Welykyj, vol. I, Romae 1972, s. 218; М. Smotrycki, *Elenchus pism uszczypliwych*

W Ostrogu Iwan Fedorow „używał jego [Hrynia – A.M.] do swojej sztuki i drukarskiej roboty”. W trakcie pracy nad wydaniem *Biblii* Fedorow zobaczył, że Hryń stał się nie tylko dobrym pomocnikiem, ale i potencjalnie samodzielnym drukarzem⁶⁶. W tej sytuacji postanowił się zabezpieczyć przed konkurencją z jego strony. Na zamku ostrogskim doszło do zawarcia układu między Iwanem Fedorowem a Hryniem Iwanowiczem w obecności trzech świadków: protopopa ostrogskiego Terencjusza Iwanowicza⁶⁷, pisarza ostrogskiego Wasyla⁶⁸ i rzemieślnika rymarza Antoniego Simiaszkowicza. Na mocy tego porozumienia Hryń zobowiązał się do pełnego posłuszeństwa wobec Fedorowa:

Za tak wielkie jego dobrodziejstwa, nie miał bez wolej i porady jego nigdzie, ani któremu Panu, ani jakimkolwiek człowiekowi liter ku druku zrobić, ani drukarni sprawować; jedno mu pozwolił tymi rzemiosłami obchodzić się, których się przy Panu Iwanu nauczył, to jest malarstwem, stolarstwem, forsznajderstwem⁶⁹ i na stali cokolwiek rzezać, oprócz liter do druku⁷⁰.

Z zapisu tego wynika, że Hryń Iwanowicz mógł jedynie zajmować się malarstwem, stolarstwem, forsznajderstwem, a nawet rzeźbą w stali za wyjątkiem wykonywania liter. Na mocy tego układu również Iwan Fedorow poczynił pewne zobowiązania wobec Hrynia Iwanowicza. Ambicje zabudowianina były jednakże o wiele większe aniżeli praca w oficynie wydawniczej mistrza.

Hryń Iwanowicz nie pozostawał długo w Ostrogu. 12 sierpnia 1581 roku zakończono pracę nad *Biblią Ostrogską* i drukarze pozostali wolni. Młody typograf nie był zadowolony z pobytu w rezydencji książęcej, pozostawiana pod rygiorem religijnej i dworskiej etykiety. Potrzebował innego klimatu do pracy, a praca na rzecz nowej drukarni Iwana Fedorowa też nie była zajęciem inspirującym, tym bardziej że mistrz również zamierzał opuścić Ostróg. Obaj wyjechali na początku 1582 roku i powrócili do Lwowa. Hryń potrzebował samodzielności i życia w większym ośrodku miejskim. Cele te mógł

(reprint Collected Works of Meletij Smotryc'kyj), Cambridge, Mass. 1987; idem, *Obrona verificaczej*, Vilnius 1621; J. Susza, *Saulus et Paulus Ruthenae unionis sanguine B. Josaphat transformatus*, Romae 1666, s. 14–16.

⁶⁶ S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku...*, s. 11; В. Ф. Шматов, *Орнаментальные украшения Острожской Библии*, „Федоровские чтения 1981”, Москва 1985, s. 129; А. П. Запаско, *Художественное наследие Ивана Федорова*, Львов 1974, s. 73; А. А. Сидоров, *Древнерусская книжная гравюра...*, s. 144–156.

⁶⁷ Protopop ostrogski Terencjusz Iwanowicz był proboszczem cerkwi sobornej św. Jana Chrzcziciela. Z dokumentów wynika, że proboszczami ostrogskich cerkwi byli dobrze wykształceni duchowni. Drukarnią na przełomie XVI i XVII wieku kierował proboszcz ostrogski Damian Nalewajko, a godność protopopa (dziekana) pełnił polemista religijny – Stefan Smotrycki, starszy brat Melecjusza Smotryckiego.

⁶⁸ Chodzi prawdopodobnie o Wasyla Surazkiego (Wasył Andrzejewicz Maluszycki, Maluszyński), ucznia Iwana Wiszeńskiego pozostającego na służbie Ostrogskich w latach 1575–1581. Wasył Maluszycki był starostą suraskim i opiekunem tamtejszej cerkwi św. Trójcy. Autor prac *О единой истинной православной вере и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распрострется* („Книжниця в 6-ти разделах”, 1588; „Маргарит”, 1595; „Псалтири съ Возслгодованиемъ”, 1598). Рог. І. З. Мицько, *Матеріали до історії Острозької академії 1576–1636. Біобібліогр. Довідник*, Київ 1990, s. 51; Г. Галькевич, І. Дем'янова, *Суразький Василь*, [в:] „Тернопільський енциклопедичний словник” у 4 т., ред. Г. Яворський та ін., Тернопіль 2004, т. I, s. 372; К. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 191, 237; И. З. Мышко, *Український письменник-полемист Василь Суразкий – сподвижник Івана Федорова*, „Федоровские чтения 1970 г.”, Москва 1982, s. 18–23.

⁶⁹ Formschneiderei – nauka drzeworytu, rzeźby w drzewie.

⁷⁰ S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku...*, s. 11–14. Dodatek 14, s. 31; *Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)*. Збірка документів, Київ 1975, s. 44–45.

osiągnąć albo pozostając we Lwowie u boku mistrza, albo wyjechać do innego większego ośrodka.

Przebywając w Ostrogu, zabłudowianin dowiedział się o wileńskiej drukarni braci Łukasza i Kuźmy Mamoniczów. Wilno, stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego, przyciągało wielu wybitnych luminarzy sztuki drukarskiej. Marzenie o własnej karierze w stołecznym grodzie spowodowały, że Hryń Iwanowicz porzucił pracę u Iwana Fedorowa i udał się do Wilna, gdzie trafił do drukarni Mamoniczów. Do Wilna Hryń przybył na początku marca 1582 roku „nie odprawivszy się od Pana Jana”⁷¹. Mamonicze pilnie potrzebowali drukarza i grawera, została bowiem zerwana ich współpraca z Piotrem Tymofiejewiczem Mścislawcem⁷². Mamonicze z radością przyjęli młodego zabłudowianina. Na początku Hryń Iwanowicz przygotował do wydania *Служебник*, który ukazał się 24 czerwca 1583 roku⁷³. Hryń wykonał ponadto dwa zestawy czcionek cyrylickich do przygotowywanych wydań, czyli, jak zapisano w dokumencie, „pismo dwoje ruskie ku druku urobił”⁷⁴. Hryń przygotował specjalną czcionkę – kursywę – imitującą kancelaryjne urzędowe wpisy. Pismo było półustawem z cechami skoropisu, ażeby wyróżnić tytuły rozdziałów i cytatów z Biblii. Te ostatnie cechy czcionek wskazują, że Hryń zabrał fragmenty kroju liter wykorzystywanych w *Biblii Ostrogskiej*⁷⁵. Opracowane przez zabłudowianina kroje czcionek drukarskich do typografii Mamoniczów po raz pierwszy zostały wykorzystane w *Сборнику* z 1585 roku i w *Pouczeniach Gennadija Patriarchy (Поучения Геннадия Патриарха)* z tego samego roku. Czcionki te zostały następnie użyte w wydaniu akt *Trybunału obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego* w 1586 roku i *III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego* z 1588 roku⁷⁶.

Iwan Fedorow, oburzony odejściem Hrynia Iwanowicza i zerwaniem umowy, poinformował 19 kwietnia 1582 roku władze miejskie Lwowa, że jego uczeń „uciekł i przepadł

⁷¹ Chodzi tu o Iwana Fedorowa. Por. F. Bostla, *Z dziejów malarstwa lwowskiego...*, s. 158.

⁷² Piotr Mścislawiec przybył do Wilna po 1570 roku. W 1575 roku wydał w drukarni wileńskiej *Евангелие на престолюе*. Współpraca z braćmi Mamoniczami nie trwała długo i w 1577 roku ich drogi definitywnie się rozeszły. Mścislawiec zabrał z drukarni czcionki, które prawdopodobnie posiadał jeszcze z Zabłudowa. Drukarnia Łukasza i Kuźmy Mamoniczów przez pięć kolejnych lat nie wydawała książek. А. И. Анушкин, *На заре книгопечатания в Литве*, Вильнюс 1970, s. 56; П. В. Владимиров, *Доктор Франциск Скорина, его переводы, печатные издания и язык*, Санкт-Петербург 1888, s. 205–206; *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, zes. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, Wrocław-Kraków 1959, s. 150. Drukarnię prowadził Kuźma Mamonicz zmarły 16 lipca 1607 roku, a dwie wileńskie papiernie należały do jego brata Łukasza (zm. 1606 r.). Т. Ілjaszewicz, *Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie, 1575–1622*, Wilno 1938; Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, s. 39–46; U. Pawluczuk, *Drukarnia braci Mamoniczów w Wilnie*, [w:] *Берасцейскія кнігазборы. Брэсцкая Біблія – унікальны помнік культуры XVI стагоддзя: да 450-годдзя выдання: матэрыялы і даклады міжнароднага круглага стала*, Брэст 29–31 мая 2013 г., пад агул. рэд. М. В. Нікалаева, Брэст 2014, s. 213–218. Po śmierci Kuźmy drukarnię przejął jego syn – Leon Mamonicz (zm. 1624 r.), por. I. В. Саверчанка, *Лявон Мамоніч — пісьменнік і кнігадрукар*, [w:] *Беларусь і беларусы ў прасторы і часе*, Мінск 2007, s. 99–107.

⁷³ А. С. Зернова, *Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец...*, s. 96–101.

⁷⁴ I. Огіенко, op. cit., s. 48.

⁷⁵ Г. Я. Галенчанка, *Паліграфічныя асаблівасці Статута*, [w:] *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск 1989, s. 151; В. Ф. Шматаў, *Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII ст.*, Мінск 1984, s. 91; А. А. Сидоров, *История оформления русской книги*, Москва 1946, s. 55–56.

⁷⁶ А. С. Зернова, *Типография Мамоничей в Вильно*, [w:] *Книга. Исследования и материалы*, сб. 1, Москва 1959, s. 180–181; В. Ф. Шматаў, *Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII ст.*, s. 87, 91; Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, op. cit., s. 69.

bez żadnej podanej przyczyny”. W sytuacji, kiedy drukarz moskiewski pracował nad uruchomieniem własnej drukarni, była to ogromna strata, rujnująca jego plany. Fakt ten pośrednio wskazuje na rolę, jaką odgrywał zabłudowianin przy tworzeniu czcionek drukarskich i ilustracji w drukach Iwana Fedorowa, dlatego poprosił Wawrzyńca Filipowicza o zaświadczenie, że opłacał dwuletnią naukę Hrynia Iwanowicza. Na podstawie tych zeznań Fedorow poczynił zapis do aktu protestu przeciwko uczynkowi Hrynia Iwanowicza z zastrzeżeniem „wolnej drogi postępowania przeciwko niemu” i zapowiedzią, że będzie domagać się swoich praw, „gdzie by jego nie spotkał”⁷⁷.

W Wilnie Hryń Iwanowicz w typografii burmistrza Kuźmy Mamonowicza, wbrew zawartej z Fedorowem umowie, „pismo dwoje ruskie ku druku urobił”. Fakt ten oznaczał złamanie kontraktu, jaki drukarz zabłudowski zawarł ze swym nauczycielem i mistrzem w Ostrogu. Iwan Fedorow posiadał dokumenty, które dawały mu podstawę dochodzenia swych praw wobec niełojalnego ucznia. O tym musiał doskonale wiedzieć nie tylko drukarz, ale i właściciel wileńskiej oficyny wydawniczej. Hryń Iwanowicz musiał opuścić Wilno, jego marzenia o wielkiej karierze rozpadły się. Na początku lutego 1583 roku niepokorny młodzieniec powrócił do Lwowa. Tam przeprosił mistrza: „iżby mu ten jego występek odpuścił i na prośby jego i ludzi dobrych Pan Iwan to mu odpuścił, jako młodemu człowiekowi i listy, które nań miał u siebie przed nimi podarł”⁷⁸.

Jest wielce znamienym faktem, że Iwan Fedorow na prośbę „ludzi dobrych” i samego Hrynia wybaczył uczniowi, chociaż poniósł przez niego znaczne straty. Ale prawdopodobnie potrzebował Hrynia i dlatego potraktował go łagodnie, tłumacząc jego zachowanie „młodym wiekiem”. Hryń musiał być już zręcznym rzemieślnikiem, specjalizującym się w „rzesaniu czcionek”, ich odlewaniu i grawiurze. Powody te zadecydowały, że 26 lutego 1583 roku między Hryniem Iwanowiczem a Iwanem Fedorowem zawarta została nowa umowa w obecności czterech świadków pochodzących z przedmieścia lwowskiego: Michała Daskowicza, malarza i byłego nauczyciela Wawrzyńca (Ławryna) Filipowicza, Jana Jackowicza Moruchowskiego i Jacka szewca Safianika. W nowej umowie Hryń zobowiązał się, że bez woli i porady Iwana Fedorowa „aż do śmierci jego żadnego pisma ku druku i drukarniej, jako sobie, tak i innym postronnym ludziom, robić i sprawować nie ma”⁷⁹. W przypadku, gdyby Hryń nie dotrzymał umowy, musiał zapłacić karę urzędowi miejskiemu i Iwanowi Fedorowi po 500 złotych wraz ze zwrotem poniesionych szkód. Natomiast „Pan Iwan, drukarz, ofiaruje Chriniowi, jeśli się będzie dobrze zachowywał, a będzie o to prosił Pana Iwana przez ludzie poczciwe i sam przez się, żeby mu tego rzemiosła drukowanie dozwolił sprawować, ofiaruje się jemu tego pozwolić Pan Iwan. A ten to Chrin zobowiązuje się pisma tego dorobić Panu Iwanu, które począł”⁸⁰. Za tę pracę Hryń miał otrzymać wynagrodzenie 100 złotych, a „za poprawę

⁷⁷ S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku...*, Dodatek 13, s. 30.

⁷⁸ F. Bostla, *Z dziejów malarstwa lwowskiego*, s. 158.

⁷⁹ S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku...*, Dodatek 14, s. 31; *Периодыкар Иван Федоров...*, s. 47–52.

⁸⁰ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne we Lwowie, f. 9, op. 1, nr 46, k. 452–458; S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku*, Dodatek 14, s. 32; Przedruk dokumentu Ф. И. Свистун „Вестник Народного Дома”, рік XXVI (IV), Львів 1908, s. 200–202; *Spis oblat zawartych w aktach grodu i ziemstwa lwowskiego*, „Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego

drugiego pisma, które już wcześniej robił był, kiedy będzie taka potrzeba, drugie 100 złotych⁷⁹. Podczas zawarcia umowy Iwan Fedorow podarł dokumenty z poprzedniej umowy, ostatecznie wybacząc niesfornemu uczniowi.

Układ ten ma wyjątkowe znaczenie, albowiem wskazuje na sztycharskie zdolności Hrynia Iwanowicza. Hryń umiał nie tylko rzezać w stali litery, ale mógł też wykonywać rysunki i inne ozdoby druków, jak ozdobne inicjały, listewki, winiety⁸¹, rysunki okładzinowe wśród tekstów. Takie elementy znajdujemy w *Psalterzu* i *Nowym Testamencie* z 1580 roku, księgach wydanych w Ostrogu przez Iwana Fedorowa czy *Biblii Ostrogskiej* z 1581 roku. Rysunki Hrynia Iwanowicza zostały wykorzystane w drukarni braci Mamoniczów w Wilnie, np. w *Oktoichu* (*Okmoux*) z 1582 roku i innych drukach⁸². Hryń Iwanowicz brał udział przy wydaniu wszystkich ruskich druków lwowskich, nie tylko sygnowanych przez Iwana Fedorowa⁸³.

Hryń Iwanowicz tym razem dotrzymał postanowień umowy z Fedorowem. Do jego śmierci nie robił czcionek na potrzeby innych oficyn wydawniczych. Fedorow zmarł 15 grudnia 1583 roku, w dziewięć miesięcy po zawarciu umowy. Hryń odzyskał wolność, mógł wreszcie założyć własną typografię, ale do tego trzeba było dysponować środkami finansowymi, których nie miał. W rezultacie jego losy potoczyły się niezwykle ciekawie, ażeby je zrozumieć, należy przeanalizować ostatnie miesiące życia Iwana Fedorowa, który pozostawał nadal pod patronatem księcia Konstantego Ostrogskiego.

Rzym i Wilno

W połowie 1583 roku syn księcia Konstantego Ostrogskiego – Konstantyn – wraz z żoną Aleksandrą przyjęli katolicyzm⁸⁴. Książę, powszechnie uznawany za protektora Cerkwi prawosławnej, pozostał pod silnym wpływem arcybiskupa Dionizego Rallu, który namawiał go do powołania patriarchatu ruskiego w Ostrogu, nawet pod jurysdykcją papieża⁸⁵. Również w Akademii Ostrogskiej dominującą pozycję posiadali wykładowcy greccy (Konstantyn, Aleksander, Eustachy Nataniel)⁸⁶. Znamienne,

bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego”, wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. X, Lwów 1884, s. 145; *Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов*, Часть первая, т. X, Киев 1904, s. 430–433; E. Л. Немировский, *Иван Федоров...*, s. 195–196.

⁸¹ Winieta – ozdoba w druku, którą może stanowić ornament, ilustracja okolona ornamentem lub dekoracyjnie ujęta scena figuralna. W pierwszych winietach wykorzystywano motyw winorośli, przejęty ze zdobnictwa rękopisów. *Encyklopedia Wiedzy o Książce*, Wrocław 1970, s. V.

⁸² *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku...*, s. 151; Z. Jaroszewicz-Pierślawcew, op. cit., s. 49, 83.

⁸³ F. Bostla, *Z dziejów malarstwa lwowskiego...*, s. 159.

⁸⁴ Przyjęcie katolicyzmu przez juniora Konstantyna Ostrogskiego nastąpiło pod namową jezuita Benedykta Herbsta i profańskiego greckiego arcybiskupa Dionizego Rallu. T. Kempa, op. cit., s. 127.

⁸⁵ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. VI, Cracoviae 1938, s. 202, 248, 263–266, 381, 402.

⁸⁶ Wśród wykładowców uczelni Grecy stanowili znaczną grupę, był między nimi egzarcha Cyryl Lukarys, Dionizy Rallu – metropolita Kyzikos, Nicefor Parashes Kantakuzen – wysłannik patriarchy konstantynopolańskiego, Emmanuel Achileos – polemista religijny, mnich Teofanis, Eustachy Nathanael pochodzący z Krety i Emmanuel Moschopulos. Dionizy Rallu, przybyły z Krety, pochodził z rodu spokrewnionego z Paleologami. Znana jest jego wielka aktywność na Bałkanach. Metropolita utrzymywał bliskie kontakty z księciem Ostrogskim i papieżem. Na dworze w Ostrogu przebywał od połowy lat siedemdziesiątych XVI wieku. Prawdopodobnie to on przywiózł do Ostroga rękopiśmienny egzemplarz Biblii w języku cerkiewnosłowiańskim. Biblię tę ofiarował księciu Konstantemu Ostrogskiemu papież Grzegorz XIII. Dionizy Rallu pełnił równocześnie funkcję archimandryty monasteru

że większość z nich kończyła kolegia w Rzymie i wykazywała się wielką sympatią do Kościoła łacińskiego. Mnich Eustachy uczestniczył w druku *Biblii Ostrogskiej*. Z kolei arcybiskup Dionizy utrzymywał bliskie kontakty z jezuitą Antonim Possevino (1534–1611), którego poznał we Francji z nuncjuszem Albertem Bolognetti (1581–1585). Arcybiskup Dionizy prowadził z nuncjuszem tajną korespondencję w sprawie unii. Prołacińskie sympatie w Ostrogu wyrażał wykształcony w Rzymie inny Grek – Emmanuel Moschopoulos. Książę Ostrogski w rozmowie z nuncjuszem Bolognettim w Krakowie 5 i 8 lipca 1583 roku prosił o przysłanie do swej szkoły nauczycieli wykształconych w Kolegium Greckim św. Atanazego w Rzymie⁸⁷. Z analogiczną prośbą Ostrogski zwrócił się do papieża Grzegorza XIII (1572–1585). Papież obiecał mu przysłać na Wołyń wykwalifikowanych nauczycieli⁸⁸. „Protector prawosławia” poparł również projekt Possevina uruchomienia w Krakowie drukarni wydającej cyryliczne książki propagujące katolicyzm. Possevino porównując włoskie druki cyryliczne z drukami lwowskimi i ostrogskimi zauważył znaczne różnice i poprosił o przygotowanie nowych czcionek. Książę Ostrogski obiecał Possewinowi i nuncjuszowi Bolognettiemu wysłać do Rzymu specjalistę – drukarza i rysownika, który byłby w stanie wykonać czcionki cyryliczne i nauczyć tej sztuki mistrzów w Rzymie⁸⁹. Nuncjusz Bolognetti w liście do kardynała Tolomeo Galli (1572–1585) z 20 lipca 1583 roku, a więc po rozmowach z księciem Ostrogskim, pisał o przekazaniu do Rzymu *Biblii Ostrogskiej*, która miała być pomocna w przygotowaniu wydań rzymskich, tak jak Biblia, którą przywiózł z Rzymu arcybiskup Dionizy Rallu, była pomocna do wydania *Biblii Ostrogskiej*. Nuncjusz wspominał też o wysłaniu drukarza do dyspozycji papieża, który miał pomóc w przygotowaniu w Rzymie cyrylicznych katolickich druków⁹⁰.

W tym miejscu powstaje pytanie, kto był tym drukarzem, którego książę Ostrogski obiecał wysłać do Rzymu? Z pewnością nie był to Iwan Fedorow, który od marca do września 1583 roku przebywał w Wiedniu i w Dreźnie. Wraz z lwowianinem, Danielem puszkarzem, opracował on nowy model działa na zamówienie króla Stefana Batorego, który następnie został zaprezentowany na dworze wiedeńskim (cesarza Rudolfa II (1576–1612) i drezdeńskim (księcia – kurfirsta Augusta)⁹¹. Drukarz moskiewski nie mógł być brany pod uwagę do wyjazdu do papieża z dwóch innych powodów: jego podeszłego wieku i przekonań religijnych. Idealnym kandydatem był za to Hryń Iwanowicz⁹². Zabłudowianin był młodym człowiekiem, bez wyraźnych przekonań religijnych, żądny przygód i nowych wyzwań. Nie mamy co prawda pisemnych dowodów na jego

drohobyskiego, doradzał księciu w kwestiach związanych z unią kościelną. Z uwagi jednak na bliskie powiązania metropolity z Rzymem, książę Ostrogski w okresie rozmów o unii kościelnej pozbył się dostojnika ze swego dworu (połowa lat 80. XVI w.), posądzając go o szpiegostwo. D. Bienkowska, *Michał Waleczny*, Katowice 1975, s. 65–76; T. Kempa, *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, P. Chomik, U. Pawluczuk, Białystok 2002, s. 69; A. Mironowicz, *Wykładowcy Akademii Ostrogskiej na tle dziejów szkolnictwa prawosławnego w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej...*, s. 205–223.

⁸⁷ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. VI, Cracoviae 1938, s. 198, 313, 365–366, 385–387, 514–515.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 400–401.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 418.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 422; T. Kempa, *op. cit.*, s. 126.

⁹¹ M. Gębarowicz, *op. cit.*, s. 455–464; E. Л. Немировский, *Иван Федоров...*, s. 199–205.

⁹² T. Kempa, *op. cit.*, s. 125–126.

wyjazd do Rzymu, ale wszystkie fakty wskazują, że pod presją księcia Konstantego Ostrońskiego Iwan Fedorow zgodził się na wyjazd swego ucznia już latem 1583 roku. Hrynia Iwanowicza od połowy tego roku nie odnajdujemy w żadnych lwowskich źródłach, a przecież gdyby pozostał w drukarni Fedorowa informacje o nim musiały być odnotowane. Znamienne, że po śmierci Iwana Fedorowa Hryń nie uczestniczył w staraniach o pozyskanie jego majątku. Po wyjeździe ucznia Fedorow praktycznie zaniechał działalności drukarskiej i skoncentrował się na zupełnie nowej dziedzinie – konstrukcji prototypu składanych hakownic i armat. Być może zmiana zainteresowania w działalności Iwana Fedorowa była spowodowana brakiem swojego współpracownika i oczekiwaniem na jego powrót. Jedno jest pewne, ewentualny wyjazd Zabłudowianina do Rzymu musiał się dokonać za akceptacją drukarza moskiewskiego i jego chlebodawcy księcia Konstantego Ostrońskiego.

Okres pobytu w Rzymie Hrynia Iwanowicza jest zupełnie nieznany i oparty jedynie na domysłach. Warto podkreślić, iż list Fedorowa do kurfirsta saskiego datowany był z Wiednia 23 lipca 1583 roku. W tym czasie musiał więc on znajdować się w tym mieście. Należy przypomnieć, że z tego samego czasu pochodzi pismo nuncjusza papieskiego w Rzeczypospolitej Alberta Bolognetiego z informacją, że Konstanty Ostroński wysłał do Rzymu swego dobrego fachowca typografa w celu pomocy przy odlewaniu czcionek cyrylickich, którym najprawdopodobniej był Hryń Iwanowicz. Kiedy bowiem Fedorow przebywał we Wiedniu, w Rzymie ukazało się wydanie pracy Piotra Canisiusa „w języku ruskim, ale drukowanej alfabetem łacińskim” (*Petrus Canisius, S. Summa Nauka christianskiego slozena czastnim uczteliem Petrum Kanisiusem...* [Rzym 1583]). Ta sama książka ukazała się na jesieni tego samego roku cyrylicą⁹³.

Co robił Zabłudowianin w Wiecznym Mieście, czy to on wykonał nowe czcionki łacińskie i cyrylickie na potrzeby kurii papieskiej? Nie wiadomo. Należałoby pod tym względem poszukać śladów jego działalności w cyrylickich wydawnictwach rzymskich. Nie wiadomo też, kiedy Hryń powrócił do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pewne sugestie wskazują na jego obecność w Wilnie po odkupieniu przez Mamoniczów drukarni Iwana Fedorowa w końcu lat osiemdziesiątych XVI wieku. Dlaczego jednak powrót znakomitego grawera nie został nigdzie odnotowany w źródłach wileńskich? Wiadomo jedynie, że jego czcionki i grawiury były wykorzystywane w licznych publikacjach nie tylko przez Mamoniczów.

Po śmierci Iwana Fedorowa drukowane księgi ostrońskie i lwowskie, czcionki wykonane przez Hrynia i maszyny drukarskie znajdowały się pod zastawem w domu Izraela Jakubowicza. Wcześniej były zarządzane we Lwowie przez syna drukarza, Iwana Iwanowicza. Pretensje do majątku po Fedorowie zgłosili: Saczko Senkowicz⁹⁴, Seńko Korunka⁹⁵ z żoną Anną, Daniel puszkarz, Wittemberger, Foltyn Bertoldo, Izrael Jakubowicz

⁹³ J. Z. Lichański, *Katalog biblioteki kolegium Societatis Jesu w Braniewie*, „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej”, nr 3–4, 1987, s. 18. Wydanie tej pracy tłoczone cyrylicą posiadała Biblioteka British Muzeum (Ibidem). E. Różycki, *Jeszcze o Iwanie Fedorowie (Fedorowiczu)*, „Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність”, nr 15, 2006–2007, s. 196.

⁹⁴ Saczko Sienkiewicz, siodlarz lwowski, syn Seńki siodlarza, wierzyciela Fedorowa. M. Gębarowicz, op. cit., s. 456.

⁹⁵ Seńko Korunka, szewc, drugi mąż Anny, żony Seńki siodlarza, wierzyciel Fedorowa, por. ibidem, s. 456–458.

i książkę Konstanty Ostrogski⁹⁶. Po zdjęciu „aresztu” na majątek po drukarzu moskiewskim przez księcia Konstantego Ostrogskiego jedna z drukarni znalazła się w rękach Saczki Senkowicza i Seńki Korunka, którzy posiadali dodatkowo własny sprzęt drukarski. Kuźma Mamonicz zakupił w 1588 roku obie typografie wraz ze sprzętem i czcionkami oraz 20 egzemplarzami niedokończonych *Biblii Ostrogskich*⁹⁷. Nic też dziwnego, że do tak wzbogaconej o sprzęt drukarski i czcionki oficyny wydawniczej Mamonicze potrzebowali dobrego drukarza, grawera i wykonawcę czcionek. Hryń Iwanowicz nadawał się do tego najlepiej, szczególnie, że Mamonicze już wcześniej korzystali z jego czcionek, grawiur i technicznych dekoracji.

Dopiero w końcu lat osiemdziesiątych Hryń Iwanowicz ponownie przybył do Wilna. Jego powrót był zapewne spowodowany planami biznesowymi Kuźmy Mamonicza⁹⁸. Mamonicze, ażeby osłabić konkurencję, potrzebowali przywileju królewskiego. W tej sytuacji ich działalność nie mogła się ograniczyć do wydawnictw o charakterze religijno-oświatowym. Typografia zaczęła drukować prawne dokumenty państwowe, podręczniki do szkół (bukwary, gramatyki – wielkim osiągnięciem na tym polu było wydanie w 1586 roku przeróbki *Trivii Erotemata* Johanna Spangenberg⁹⁹). Przywilej królewski Mamonicze otrzymali od Stefana Batorego, kiedy pojawiła się potrzeba wydania *III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Odtąd mieli prawo wyłącznego drukowania i sprzedawania ksiąg w języku ruskim, cerkiewnosłowiańskim i greckim. Do druku *III Statutu Litewskiego* i akt *Trybunału obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego* w 1586 roku¹⁰⁰ wykorzystali grawerowany herb Litwy i oryginalne czcionki cyrylickie, w tym kursywę wykonaną przez Hrynia Iwanowicza¹⁰¹. On wykonał też wizerunek króla Zygmunta III Wazy, tak często wykorzystywany przez braci Mamoniczów¹⁰².

⁹⁶ Ibidem, s. 460–464.

⁹⁷ Mamonicze dokompletowali ułomne wydania *Biblii Ostrogskiej* o tak zwane „karty wileńskie”. С. Л. Пташицкий, *Иван Федоров. Издания Острожской Библии в связи с новыми данными о последних годах его жизни*, „Печатное искусство”, 1903, июль-август, s. 291–307; M. Gębarowicz, op. cit., s. 460–464.

⁹⁸ В. Ф. Шматов, *Художественное наследие и традиции Ивана Федорова и Петра Тимофеева Мстиславца в белорусской книжной графике XVI–XVII вв.*, „Федоровские чтения”, 1983 г.; *Великий русский просветитель Иван Федоров. Материалы научной сессии, посвящ. 400-летию со дня смерти Ивана Федорова*, отв. ред. Е. Л. Немировский, Москва 1987, s. 203.

⁹⁹ Przeróbka autorstwa ks. Andrzeja Kurbskiego pod tytułem: *От другие диалектики Иоанна Спанинбергера о силогизме вытолкована*.

¹⁰⁰ В. Тумаш, op. cit., s. 32–33; С. Брага, op. cit., s. 63; S. Ptaszycki, *Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku...*, s. 30; В. Сичинский, *До питання про автора гравюр українського перводруку*, „Бібліологічні вісті”, Київ 1926; І. Огієнко, op. cit., s. 118; В. Ф. Шматгаў, *Беларуская кніжная гравюра XVI–XVIII ст.*, s. 78–79, 91; Z. Jaroszewicz-Piereslawcew, *Drukarstwo cyrylickie w Rzeczypospolitej*, [w:] *Pracownice oficyny wydawniczej w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, P. Chomik, U. Pawluczuk, Białystok 2004, s. 14–15; Ю. А. Лабынцев, „*Статут Великого княжества Литовского*” 1588 года – памятник белорусской старопечатной литературы, „Советское славяноведение”, 1988, № 5, s. 80; В. Мякишев, *Федоровские начала в печатной практике Мамоничей при издании Литовского статута 1588 года*, [w:] *Материалы по русско-славянскому языкознанию*, вып. 32, Воронеж 2014, s. 254–266.

¹⁰¹ W latach 1582–1621 z typografii Mamoniczów wyszło 35 ksiąg cyrylickich wśród których był psalterz, apostoł, bukwar, czasosłowy, ewangelie i inne. Paleograficzna oprawa ksiąg nawiązywała do wydań ostrogskich i lwowskich, co dodatkowo potwierdza, że przy ich wydaniu korzystano z czcionek Hrynia Iwanowicza. S. Ptaszycki, op. cit., s. 31.

¹⁰² М. І. Ткачэнка, *Партрэт Жыгімонта III*, [w:] *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск 1989, s. 512–513.

Drukarnia Mamoniczów wykorzystywała księgi zabłudowskie, lwowskie i ostrogskie Fedorowa z zamieszczonymi w nich grawiurami Iwanowicza¹⁰³. Także inni typografowie sięgali po prace zabłudowianina. Na stronie tytułowej *Ewangellii* wydanej w drukarni bractwa wileńskiego w 1644 roku znajduje się grawiura w ramce i monogram „HIV” z datą „1593”, która należała do Hrynia Iwanowicza¹⁰⁴. Wynika z tego, że Hryń pracował dla Mamoniczów jeszcze w 1593 roku. Dalsze losy rzemieślnika z Zabłudowa nie są znane.

Epilog

Opracowane przez Hrynia Iwanowicza swoiste archetypy graficzno-ornamentacyjne stały się wzorem dla innych oficyn, m.in. wileńskiej typografii Wasyla Haraburdy przy druku *Ewangellii pouczającej* (*Евангелие учительное*) ok. 1580 roku¹⁰⁵, drukarni braci Mamoniczów przy wydaniu *Psalterza* 1586 roku oraz edycji *Psalterzy* lwowskich z lat 1637 i 1655¹⁰⁶. Grafika Hrynia Iwanowicza przetrwała w sztuce drukarskiej do XVIII wieku, utrwalona nie tylko w wydaniach cyrylickich, ale i w drukach czcionką łacińską. Wydania Fedorowa i Mścislawca z grawiurami Hrynia Iwanowicza są przejawem zetknięcia się dwóch typów sztuki zdobniczej – wschodniej i zachodniej. Pewne jej elementy, jak zastawki, finaliki i inicjały nawiązywały do wydań moskiewskich, wyrazem zaś związku z zachodnim stylem zdobnictwa było umieszczenie na odwrotnej stronie karty tytułowej zabłudowskiej *Ewangellii pouczającej* drzeworytu przedstawiającego herb Grzegorza Chodkiewicza¹⁰⁷.

Hryń Iwanowicz był wszechstronnym specjalistą, znającym różne rzemiosła przydatne w sztuce drukarskiej. Jego spuścizna świadczy o wysokich rysowniczych i grawerских zdolnościach, które przeniósł do drukarstwa. Nie był on jednak jedynym uczniem Iwana Fedorowa. W drukarni w Ostrogu pracował sługa Iwana Fedorowa, Wasyl Losiatyński (1575), Demian Naliwajko¹⁰⁸, mnich Mina, Saczko Senkowicz, Seńko Korunka oraz nieznanymi z nazwiska Iwan, Tyszko i Fedor. Niektóre elementy dekoracyjne do lwowskiego *Apostola* z 1574 roku wykonywał grawer podpisujący się literami „W. S.”¹⁰⁹,

¹⁰³ Przykładem mogą być drzeworyty z Psalterza Mamoniczów (1586) z zabłudowskiego Psalterza Iwana Fedorowa (1570), *Bukwara* (1580–1590), *Bukwara* lwowskiego (1574), por. А. И. Анушкин, *На заре книгопечатания в Литве*, Вильнюс 1970, s. 67; idem, *Во славному месте виленском*, Москва 1962, s. 80. Podobnie było z Mamoniczowską *Gramatyką*, *Psalterzem* i *Apostolem*, por. А. С. Зернова, *Типография Мамоницей в Вильно...*, s. 184, 202–203.

¹⁰⁴ М. І. Ткачэнка, op. cit., s. 513; В. Ф. Шмараў, op. cit., s. 108–109.

¹⁰⁵ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku...*, s. 82.

¹⁰⁶ А. С. Зернова, op. cit., s. 182; В. Тумаш, op. cit., s. 32; А. А. Сидоров, op. cit., s. 92.

¹⁰⁷ М. Блоńska, Н. Булhak, *Na tropach księzek cyrylickich wydawanych w państwie polsko-litewskim w XV–XVIII wieku. Próba charakterystyki*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowińskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, red. J. Rusek, W. Witkowski i A. Naumow, Kraków 1993, s. 188.

¹⁰⁸ Damian Nalewajko, starszy brat słynnego kozaka Semena Nalewajki, nauczyciel w Kolegium Ostrogskim. Nalewajko był proboszczem cerkwi Objawienia Pańskiego w Ostrogu i spowiednikiem księcia Konstantego Ostrogskiego. Por. А. Мironowicz, *Wykładowcy Akademii Ostrogskiej na tle dziejów szkolnictwa prawosławnego w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej...*, s. 205–223.

¹⁰⁹ Możliwe jest też wykonanie niektórych elementów dekoracyjnych przez Hrynia Iwanowicza. Por. А. А. Сидоров, op. cit., s. 111–115.

grawiury zaś robił Wawrzyniec Filipowicz. Oprawami Iwowskich ksiąg zajmował się syn Iwana Fedorowa, Iwan Iwanowicz, zwany „Drukarewiczem”. Kilku wychowanków Fedorowa pracowało w drukarniach Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz Cesarstwa Moskiewskiego. Przykładem może być Onisim Michajłowicz Radziszewski, późniejszy typograf wołyński. Przebywał on z Fedorowem i Hryniem Iwanowiczem w Ostrogu. W 1586 roku Radziszewski wyjechał do Moskwy, gdzie pracował przy Pieczatnym Dworze w latach 1605–1610¹¹⁰.

Nie było moim zadaniem opracowanie pełnego biogramu Hrynia Iwanowicza. Niższe studium nie daje odpowiedzi na wiele podstawowych pytań odnośnie do jego osoby. Na przykład, z jakiego rodzaju pochodził i co się działo z zabłudowianinem po 1583 roku. Podane w opracowaniu sugestie co do jego późniejszych losów bardziej oparte są na konstrukcji logicznej aniżeli na wiedzy źródłowej. Wierzę głęboko, że tylko kwestią czasu pozostaje odnalezienie nowych źródeł do biografii Hrynia Iwanowicza. Wielkim wyzwaniem dla badaczy dziejów drukarstwa cyrylicznego jest ustalenie jego losów po 1583 roku i wielu innych faktów z życia tego znakomitego zabłudowskiego grawera.

SUMMARY

Antoni Mironowicz

Hryn Ivanovich – Painter, Engraver, Printer

Keywords: Hryn Ivanovich, Ivan Fedorov, Zabłudov, cyrillic book, cyrillic print

Hryn Ivanovich is not described in much detail in scholarly literature. He is most often mentioned in the context of the history of the Vilnius printing shop owned by the Mamonich brothers, or the ones in Ostroh or Lviv, as well as the work of Ivan Fedorov and Peter Tymofeevich Mstsislavets (Mścislawiec). Some historians, with some justification, call him a painter. In the historical works devoted to printing houses he appears as the creator of new Cyrillic fonts and new printing forms, as a creator of initials and typographic ornaments.

Hryn Ivanovich was born in Zabłudov in Podlachia region. After Ivan Fedorov visited Zabłudov in 1568, the talented young man was sent to work in the newly created printing shop. He was at Fedorov's side when the *Psaltir s Chasoslovom* was printed in 1570, which contained the Gregory Khodkevich coat of arms. In 1572 he left Zabłudov

¹¹⁰ 400 лет русского книгопечатания..., Москва 1964.

with his master to go to Lviv, where he had a hand in all of Fedorov's publications. While in Lviv, in 1575–1577, he studied with the painter Wawrzynets Filipovich Pukhala. Apart from painting, he learned woodcut, engraving, or metalwork. In 1577–1582 he worked in Ostroh in a printing shop run by Ivan Fedorov. He participated in the preparation of a number of books, including the *Ostroh Bible*. In 1582–1583 he moved to Vilnius, where he worked in a print shop belonging to the Mamonich brothers. While in Vilnius, Hryn Ivanovich, breaking the terms of an agreement with Fedorov, created two fonts for mayor Mamonich's printing shop, including a Cyrillic cursive later commonly used in printing houses in Vilnius.

In early February 1583 Hryn Ivanovich returns to Lviv. On 26 February 1583 Ivanovich and Fedorov sign an agreement stating that Hryn would only work for the Moscow printer. This agreement he would respect. In 1583 he went to Rome at the request of prince Constantine Ostrogsky, where he probably made Cyrillic fonts for Catholic publishers. In 1588 he returned to Poland and returned to work in the Mamonich printing shop. His woodcuts and engravings were used for the printing of the *III Statute of the Grand Duchy of Lithuania* in 1588. The latest information about his work comes from 1593. The title page of a *Gospel* printed by the Vilnius brotherhood in 1644 there was a framed engraving with Hryn Ivanovich's monogram "HIV" dated to 1593.